



The Trial Verse (verse 124 of al-Baqarah) and Traces of the Topic of Imamate in Early Shiite Exegeses*

Kazem Ostadi 

Master's Graduate of Quran and Hadith Sciences, Independent scholar, Qom, Iran. Email:
kazemostadi@gmail.com

Abstract

According to Shiite teachings, the Imamate and leadership of the Islamic community and the succession of the Holy Prophet applies to religious and worldly affairs, and from the beginning of his mission, the Holy Prophet paid serious attention to the issue of the leadership of the Muslims after his death while introducing his successor. In order to prove Imamate and the succession of the Prophet, theological and historical proofs as well as verses of the Quran, such as verse 124 of the al-Baqarah Chapter, that is, the Trial of Abraham Verse are cited. Therefore, to discuss, criticize, and study the implication of the verse of Abraham's trial in the issues of Imamate, it is necessary to clarify in advance whether the explanation of the concept of Imamate through the Quranic verses is based on previous specifications present in early Islam, or this Quranic explanation is formed based on later and newly created specifications and concepts. In the following research, the early Shiite exegeses under the verse of Abraham's trial have been investigated. In this research, it becomes clear that the early Shiite exegetes did not take the verse of the trial of Abraham as proof of Imamate, at least until the 4th century, and they did not cite this verse regarding specific Imamate.

Keywords: verse 124 of the al-Baqarah Chapter, the Trial Verse, Imamate, early Shiite exegeses, the succession of the Prophet

* Received 7 October 2023; Received in revised form 10 January 2024; Accepted 19 January 2024; Published online 29 April 2024

Cite this article: Ostadi, k. (2024). The Trial Verse (verse 124 of al-Baqarah) and Traces of the Topic of Imamate in Early Shiite Exegeses. *Comparative Interpretation Research*, 10(1), 229-252. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9777.2267>

Publisher: University of Qom



© The Author(s)

Introduction

In order to prove the issue of Imamate and succession of the Prophet (peace be upon him and his household), theological and historical reasons as well as the verses of the Holy Quran are cited. Verse 124 of the al-Baqarah Chapter: *When his Lord tested Abraham with certain words and he fulfilled them, He said, 'I am making you the Imam of mankind.'* Said he, *'And from among my descendants?'* He said, *'My pledge does not extend to the unjust'*, which is known among recent and contemporary Shiites as the Trial of Abraham Verse or the Verse of Imamate, is considered one of the most important verses about Imamate. The exegesis and interpretation of this verse have created many controversies, especially in the later periods. On the other hand, in the middle and later periods, Shiite scholars consider this verse, which refers to the appointment of Prophet Abraham by God to the position of Imamate after several tests, to be about Shiite Imamate and one of the Quranic proofs for the divine appointment of the Imam and the necessity of the infallibility of an Imam.

Regarding Imamate in its specific meaning, two research and argumentative approaches can be adopted: a) the rational and philosophical approach, in which we prove and support specific Imamate without using Quranic verses and narrations; b) the written and textual approach, in which we support and argue about specific Imamate by referring to the Quran and narrations. The methods of the latter instance can have three distinctive states: 1) this topic and the citation of Quranic verses about it are not unprecedented; 2) this matter is new; 3) the topic has a history, but citing Quranic verses for it is a new issue.

Therefore, two cases can be pursued by us: 1) explaining the concept of Imamate through the verses of the Quran with previous specifications in early Islam, and 2) explaining the concept of Imamate through the verses of the Quran with later and newly created specifications and concepts. In view of these points, it is necessary to deal with the several time periods of citations of the Trial of Abraham Verse in the issue of Imamate: a) the narrations under the Trial of Abraham Verse, b) the verse of the trial in early Shiite exegeses, and c) the Trial Verse in early Shiite theological and Imamate sources. In the following research, the early Shiite exegeses regarding the verse of Abraham's trial will be examined according to the following questions: 1) What have the previous and early Shiite commentators mentioned regarding the verse of Abraham's trial? 2) Do the interpretations concerning the verse of Abraham's trial refer to the issue of Imamate in the present prevalent sense?

Early exegeses in terms of the approach to the verse of testing

In order to examine the Trial of Abraham Verse and the citations of it in early Shiite exegeses, we searched among the existing exegeses up to the 5th century, which are ten titles. Some

titles of the exegetive sources did not contain any information about verse 124 of al-Baqarah or following the verse of the trial, such as the exegesis attributed to Abu Hamzah Thumali (2nd century), the exegesis attributed to Abu al-Jaroud (2nd century), the exegesis attributed to Tustari (3rd century), Tafsir al-Habari (3rd century), and the exegesis of Nasir Utrush or exegesis attributed to Imam Hasan al-Askari (peace be upon him) (3rd or 4th century). A few other exegetive sources had the contents regarding the verse of Abraham's trial (peace be upon him), but they did not have a clear and specific citation and reference about Imamate, and they only explained a part of this verse. These exegeses are: the exegesis attributed to Ibn Abbas (1st century), the exegesis attributed to Maqatil b. Sulaiman (2nd century), and the exegesis attributed to Ali b. Ibrahim Qummi (3rd century).

Therefore, by examining the early Shiite exegeses and the evidence of these exegeses, it becomes clear that the Shiite predecessors did not take the Trial of Abraham (peace be upon him) Verse as proof of the existence of Imamate, and did not refer to it in this regard, at least until the 4th century. In other words, exegeses such as the one attributed to Ibn Abbas (1st century), the exegesis attributed to Abu Hamzah Thumali (2nd century), the exegesis attributed to Maqatil b. Suleiman (2nd century), the exegesis attributed to Abu al-Jaroud (2nd century), the exegesis attributed to Tustari (3rd century), the exegesis attributed to Imam Hasan al-Askari (peace be upon him) (3rd century), Tafsir al-Habari (3rd century), the exegesis attributed to Ali b. Ibrahim Qummi (3rd century).

These early exegeses are Shiite narrative exegeses that have paid attention to Imamate and its references as well. Some of them even include the virtues of the Ahlulbayt and the demerits of the enemies of the Ahlulbayt. On the other hand, most of these exegeses have interpreted some verses and most of their interpretations are about the miracles of the Prophet and Imams. Additionally, in some of these exegeses, the meaning of the words *Shi'a*, *rāfiḍī*, *taqiyyah*, the virtues of the companions, as well as specific Shiite interpretations of the verses of the Quran have been discussed; however, in these sources, the verse of Abraham's trial is used as an argument and reference for the existence of the tenet of Imamate and the Imamate of Imam Ali has not been discussed. It is as though they didn't consider this verse and its interpretation to be indicative of the issue of Imamate in these works. However, when we reach the 4th century AH, in two exegeses, that is, *Tafsir Ayyashi* and *Tafsir Furat*, we come across contents related to Imamate under the verse of the trial of Abraham.

It is now very important to note that these two sources were written in the 4th century, during the time of the formation of the Shiite Buyid Dynasty, which ruled over a large part of

Iran and Iraq and the Arabian Peninsula up to the northern borders of Damascus, and one of the characteristics of these works of this period is interpretationism (Qobadi, 2006). Apart from this, these sources are usually full of exaggerated narrations about the Imams (peace be upon him). Therefore, the existence of the narrations of the specific exegesis of verse 124 of al-Baqarah in these sources is problematic and requires special investigation and verification.

Conclusion

By examining early Shiite exegeses and the evidence of these exegeses, it becomes clear that early Shiites did not take the Trial of Abraham Verse as proof of the existence of the issue of Imamate at least until the 4th century and they have not cited it in this regard. Therefore, it seems that early Shiite exegetes did not turn to the analysis of the verse and its functions in theological issues regarding the issue of specific Imamate.

References

- Alizadeh, N., Moadab, R., & Rahman Setayesh, K. (2017). A Comparative study of ma'refat and Ibn 'Ashour's exegetic views about the verse of Imamate. *Comparative Interpretation Research*, 3(2), 7-22. <https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2682.1269>. [In Persian].
- Ayyashi, M. (1961). *Tafsir al-'Ayyashi*. Al-Matbeat al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Furat Kufi, F. (1990). *Tafsir Furat al-Kufi* (M. Kazim, Ed.). Wizarat al-Thaqafah. [In Arabic].
- Hibari, H. (1988). *Tafsir al-Hibari* (M. R. Husayni, Ed.). Muassasa-yi Aal al-Bayt (a.s.) li-Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Ostadi, K. (2021). *Majmu'a-yi maqalat dabare-yi aaye-yi ibtelaye Ibrahim (a.s.) va Imammat*. Towlid va Pakhsh-i Kitab-i Arzeshmand. [In Persian].
- Ostadi, K. (2022). Ma'khaz shenasi-yi towsifi-yi aathar-i jaded darbare-yi aaye-yi Imamati Ibrahim. *Daneshha va Amuzeha-yi Quran va Hadith*, 5(17), 83-109. [In Persian].
- Qabadi, M. (2007). *Naqd va tahlil-i Tafsir Furat Kufi* (unpublished doctoral thesis). Tarbiyat Modarres University. [In Persian].
- Qommi, A. (1959). *Tafsir al-Qummi* (T. Musavi Jazairi, Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Rezaeihaftador, H., sahraeiardakani, K., & Mohammadinabikandi, B. (2018). Comparative study of verse 124 in Surah al-Baqarah from the view of Sunni and Shi'ite commentators. *Comparative Interpretation Research*, 4(1), 154-170. <https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2885.1309>. [In Persian].
- Thumali, A. H. (1999). *Tafsir al-Qur'an al-Karim*. (A. M. H. Hirz al-Din, Ed.). Daftar-i Nashr-i al-Hadi. [In Arabic].



آیه ابتلا و رد پای موضوع امامت در تفاسیر کهن شیعه *

کاظم استادی  ID

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، پژوهشگر مستقل، قم، ایران. رایانامه: kazemostadi@gmail.com

چکیده

بنابر آموزه‌های شیعه، امامت و رهبری جامعه اسلامی و جانشینی پیامبر اکرم (ص) در امور دینی و دنیوی است و پیامبر اکرم (ص) از ابتدای دوران رسالت خود ضمن معرفی جانشین خویش به موضوع امامت مسلمانان پس از وفات خود، اهتمام جدی داشته است. برای اثبات امامت و جانشینی پیامبر (ص)، به دلایل کلامی، تاریخی و نیز آیات قرآن همانند آیه ۱۲۴ سوره بقره، یعنی آیه ابتلای ابراهیم (ع)، استشهاد می‌شود. بنابراین، برای پرداختن و نقد و بررسی دلالت آیه ابتلای ابراهیم در مسائل امامت، لازم است پیشاپیش روشن شود که آیا تبیین مفهوم امامت به وسیله آیات قرآن با مختصات پیشینی در صدر اسلام است یا این تبیین قرآنی با مختصات و مفاهیم ایجادشده متأخر و جدید صورت گرفته است. در پژوهش پیش‌رو، به بررسی تفاسیر کهن شیعی ذیل آیه ابتلای ابراهیم، پرداخته شده است. در این پژوهش روشن شد که مفسران متقدم شیعه حداقل تا قرن چهارم آیه ابتلای ابراهیم (ع) را دلیل اثبات وجود امامت ننگرفته‌اند و به این آیه در امامت خاصه استشهاد نکرده‌اند.



کلیدواژگان: آیه ۱۲۴ سوره بقره، آیه ابتلا، امامت، تفاسیر کهن شیعه، جانشینی پیامبر (ص)

* دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۵ | بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۲۰ | پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۹ | انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

استناد به این مقاله: استادی، کاظم. (۱۴۰۳). آیه ابتلاء و رد پای موضوع امامت در تفاسیر کهن شیعه. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۱)، ۲۲۹-۲۵۲. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9777.2267>

© نویسنده(ها)



ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

امامت در لغت به معنای رهبری و پیشوایی است و امام فرد یا چیزی است که به او یا به آن اقتدا می‌شود. در کتاب‌های لغت مصادیق مختلفی برای امام برشمرده شده است. در قرآن کریم نیز کاربردهای گوناگونی برای واژه امام ذکر شده است و به دو دسته بشری و غیربشری تقسیم گشته‌اند، همانند لوح محفوظ، راه آشکار و کتاب موسی (ع) یا پیامبران الهی، بندگان شایسته و مستضعفان (طبرسی، ۱۳۷۹، ج ۵، صص ۴۲۹-۴۳۰).

تعریف‌های متکلمان اسلامی برای امامت بشری دو دسته هستند: تعریف‌های عام که نبوت را نیز در برمی‌گیرد و تعریف‌های خاص. امامت عامه شامل رهبری عمومی در مسائل دینی و دنیوی است و در آن به خلافت یا نیابت از پیامبر اشاره نشده و به همین جهت، خود نبوت را نیز شامل می‌شود. در امامت خاصه قید خلافت یا نیابت از پیامبر تعیین‌کننده است (برای نمونه، نک حلی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۶۶). بنابر آموزه‌های شیعه، امامت و رهبری جامعه اسلامی و جانشینی پیامبر اکرم (ص) در امور دینی و دنیوی است و پیامبر اکرم (ص) از ابتدای دوران رسالت خود ضمن معرفی خلیفه خویش به موضوع امام مسلمانان پس از وفات خود اهتمام جدی داشته است.

برای اثبات موضوع امامت و جانشینی پیامبر (ص)، به دلایل کلامی، تاریخی و نیز آیات قرآن کریم استشهد می‌شود. آیه ۱۲۴ سوره بقره، «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»، که در میان شیعیان متأخر و معاصر به آیه ابتلای ابراهیم (ع) یا آیه امامت مشهور است، یکی از مهم‌ترین آیات درباره امامت قلمداد می‌شود. تفسیر و تأویل این آیه مناقشات بسیاری را، مخصوصاً در دوره‌های متأخر، پدید آورده است؛ یعنی متکلمان و مفسران شیعه و سنی مباحث متعدد و متفاوتی را درباره آیه ابتلای ابراهیم (ع) مطرح نموده‌اند (نک کاظم استادی، ۱۴۰۱، ب). که تفسیر و دلالت آیه را مشکل و پیچیده کرده است؛ برای نمونه، مفسران درباره واژه «کلمات» چند نظر ارائه داده‌اند (برای نمونه، نک طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱، صص ۳۷۷-۳۷۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱، صص ۴۳۶-۴۴۵). از سوی دیگر، عالمان شیعه در دوره‌های میانی و نیز متأخر، این آیه را، که به نصب حضرت ابراهیم (ع) از جانب خداوند به مقام امامت پس از چندین بار امتحان اشاره دارد، درباره امامت شیعی و از دلایل قرآنی الهی بودن نصب امام و لزوم معصوم بودن امام می‌دانند (برای نمونه، نک ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۴؛ صدر، ۱۳۸۶؛ اسعدی، ۱۳۸۹) و

تفسیرهایی از واژه امامت به معنای رهبری سیاسی، ولایت باطنی، امامت جهانی و نبوت ابراز نموده‌اند. بنابراین، برای پرداختن و نقد و بررسی دلالت آیه ابتلای ابراهیم در مسائل امامت، لازم است پیشاپیش، موضوعاتی همچون «آرای مفسران در تفاسیر کهن شیعی ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع)» پژوهش گردند، به‌ویژه اینکه ویژگی اصلی تفاسیر متقدم شیعی اثری بودن آن‌ها و پرداختن به روایات است.

پیشینه پژوهش

با جستجو در منابع اطلاعاتی، حدود ۳۳ اثر مستقل با موضوع آیه ابتلاء یافت شد (کاظم استادی، ۱۴۰۱ ب) که برخی از آن‌ها با مسئله مقاله حاضر کمی مرتبط هستند و برخی از آن‌ها به قرار زیر است:

– مجموعه مقالات درباره آیه ابتلای ابراهیم (ع) و امامت (کاظم استادی، ۱۴۰۰)
– «بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر اثنی عشریه و زیدیه تا پایان دوره آل‌بویه» (۱۳۹۷، اسماعیلی و نبی‌الهی)

– «تحلیل مفهوم امامت در آیه «ابتلی» از دیدگاه علامه طباطبایی» (خان‌صنمی و خان‌صنمی، ۱۳۹۳)

– «بررسی تطبیقی آیه ۱۲۴ سوره بقره از نگاه مفسران فریقین» (رضایی هفتادر و همکاران، ۱۳۹۷)

– «بررسی تطبیقی و تحلیلی آراء تفسیری علامه معرفت و ابن‌عاشور ذیل آیه امامت» (علیزاده و همکاران، ۱۳۹۶)

اما این نوشته‌ها و مقالات به طور اختصاصی به همه روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم درباره امامت، که مسئله مقاله حاضر است، نپرداخته‌اند.

بیان مسئله

درباره امامت در معنای خاص آن، دو رویکرد پژوهشی و استدلالی می‌توان اتخاذ نمود: (الف) رویکرد عقلی و فلسفی، که در آن بدون استفاده از آیات و روایات، امامت خاصه را اثبات و پشتیبانی نماییم؛ (ب) رویکرد اثری و متنی، که با استناد به قرآن و روایات، به پشتیبانی و استدلال بر امامت خاصه پردازیم. روش‌های مورد اخیر سه حالت مشخص دارد: (۱) مسئله سابقه‌دار است و استناد به آیات قرآن درباره آن مسئله نیز سابقه‌دار است؛ (۲) مسئله جدید است؛ (۳) مسئله سابقه‌دار است، اما استناد به آیات قرآن درباره آن مسئله جدید هستند.

بنابراین، دو حالت برای ما قابل پیگیری است: (۱) تبیین مفهوم امامت به وسیله آیات قرآن با مختصات پیشینی در صدر اسلام، (۲) تبیین مفهوم امامت به وسیله آیات قرآن با مختصات و مفاهیم ایجادشده متأخر و جدید. با توجه به این نکات، لازم است تا به چند مرحله زمانی استنادات به آیه ابتلای ابراهیم در مسئله امامت پرداخته شود: (الف) روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع)، (ب) آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعی، (ج) آیه ابتلا در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی. در پژوهش پیش‌رو، با توجه به این سؤالات به بررسی تفاسیر کهن شیعی ذیل آیه ابتلای ابراهیم پرداخته خواهد شد: ۱. ذیل آیه ابتلای ابراهیم، مفسران متقدم و کهن شیعی چه مطالبی ذکر کرده‌اند؟ ۲. آیا تفاسیر ذیل آیه ابتلای ابراهیم، درباره مسئله امامت به معنای رایج امروزی است؟

آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعی

برای بررسی تفسیر آیه ابتلای ابراهیم (ع) و استنادات به آن در تفاسیر کهن شیعی، تفاسیر موجود تا قرن پنجم را بررسی نمودیم که عبارت‌اند از:

۱. تفسیر منسوب به ابن عباس (قرن اول)

گذشته از موضع‌گیری‌های تاریخ‌ساز ابن عباس درباره خلافت امیرمؤمنان، در ستایش و بیان فضائل اهل‌بیت (ع) به‌ویژه امیرمؤمنان (ع)، گفتارها و نقل‌قول‌های فراوان از او وجود دارد (برای نمونه، نک ابن‌عساکر، ۱۴۱۵ ق، ج ۴۲، صص ۳۶۳-۳۶۴؛ موسوی عاملی، بی‌تا، ص ۲۱۹). وی یکی از راویان حدیث غدیر است که در آن روایت، آشکارا از امامت علی (ع) سخن رفته است و آن را به معنای خلافت و وصایت پس از پیامبر (ص) تفسیر و تبیین کرده و بر این معنا اصرار ورزیده است (نک معرفت، ۱۳۷۹، ج ۱، صص ۲۰۸-۲۷۲). سجستانی از ابن عباس روایت کرده که گفت: «به خدا سوگند که ولایت علی (ع) بر عهده این مردمان فریضه واجب است» (امینی، بی‌تا، ج ۱، صص ۵۲-۴۹). استناد به اقوال تفسیری ابن عباس در میان راویان شیعه متداول بوده است. مثلاً، حسکانی (۱۴۱۱ ق) روایات تفسیری فراوانی در فضیلت اهل‌بیت (ع) و شأن نزول آیات در حق ایشان، به نقل از ابن عباس ذکر کرده است.

تفاسیر ابن عباس در موضوع این نوشتار، یعنی آیه ابتلای ابراهیم (ع)، را با دو رویکرد می‌توان جستجو کرد: (۱) روایات تفسیری ابن عباس در منابع حدیثی شیعه، (۲) کتاب تفسیری بازسازی‌شده یا کتب تفسیری

منسوب به او، همانند: تنویرالمقباس من تفسیر ابن عباس (نک فیروزآبادی، بی تا) یا صحیفه علی بن ابی طلحة عن ابن عباس فی التفسیر القرآن الکریم (نک ابن عباس، ۱۴۱۱ ق).

در این روایات تفسیری از ابن عباس، فرازهای تفسیری از آیه ابتلای ابراهیم (ع) وجود دارد، اما در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره و فرازهای آن، مطلبی درباره مسائل امامت عام و خاص برای آن ثبت نشده است. در واقع به نظر می‌رسد که در تفسیر ابن عباس آیه ابتلای ابراهیم (ع) ربطی به امامت در نگاه شیعیان متأخر و معاصر ندارد.

برخی اشارات در این کتاب منسوب به ابن عباس، که ممکن است مرتبط با بحث این نوشتار باشند، عبارت‌اند از:

— وقال تعالی «وإذا ابتلی إبراهیم ربه بکلمات فأتمهن» عن ابن عباس: انه تعالی أمر بمناسک الحج الوقوف بعرفة والمشعر والإفاضة ورمي الجمار والطواف والسعي وغير ذلك من مناسک «فأتمهن» أي وفي بمن. (قطب راوندی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۲۸۰)

— عن ابن عباس: أنه ابتلاه بثلاثین خصلة من شرائع الإسلام لم یبتل أحدا بها فأقامها كلها إبراهیم فأتمهن فکتب له البراءة فقال وَ إِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّى وَ هي عشر في سورة براءة التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ إلى آخرها و عشر في الأحزاب إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ إلى آخرها و عشر في سورة المؤمنین قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ إلى قوله أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ وَ روي في سورة سَأَلَ سَائِلٌ إلى قوله وَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ فجعلها أربعين و في رواية ثالثة عن ابن عباس أنه أمره بمناسک الحج. (طبرسی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۳۷۸)

مجلسی (۱۴۰۳ ق) در بحارالانوار روایتی را به نقل از تفسیر فرات کوفی از ابن عباس ذکر نموده است:

فر، [تفسیر فرات بن ابراهیم]، الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَكَمِ مُعْتَمَرًا عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى يُبَيِّتُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي الْآخِرَةِ قَالَ بِلَايَةِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) وَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَا إِبْرَاهِيمُ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ إِبْرَاهِيمُ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ قَالَ الظَّالِمُ مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِأَصْنَامٍ فَلَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنَ الْفَرِيشِ وَ الْعَرَبِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُبْعَثَ النَّبِيُّ (ص) إِلَّا وَ قَدْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ عَبَدَ الْأَصْنَامَ وَ ذَبَحَ لَهَا مَا خَلَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) فَإِنَّهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجْرِيَ عَلَيْهِ الْقَلَمُ أَسْلَمَ فَلَا يَكُونُ إِمَامًا أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِأَصْنَامٍ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ: لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. (ج ۳۶،

اما همین روایت در تفسیر منسوب به فرات کوفی (۱۴۱۰ ق) ذیل آیه «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبُورِ» با تفاوت‌هایی در متن به نقل از حضرت باقر (ع) آمده است (ج ۱، ص ۲۲۱: نک تصویر زیر).
شکل ۱.

بحار الانوار	تفسیر فرات کوفی
<p>فر، [تفسیر فرات بن ابراهیم] ، الْحُسَيْنُ بْنُ الْحَكَمِ مُعْتَمِدًا عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى يُبَيِّنُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ قَالَ بُولَايَةَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع)</p> <p>وَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَا إِبْرَاهِيمُ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ إِبْرَاهِيمُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ قَالَ الظَّالِمُ [ظالم] مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ فَلَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنَ الْقُرَيْشِ وَالْعَرَبِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُبْعَثَ النَّبِيُّ (ص) إِلَّا وَقَدْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَعَبَدَ الْأَصْنَامَ وَذَبَحَ لَهَا مَا خَلَا عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ (ع) فَإِنَّهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجْرِيَ عَلَيْهِ الْقَلَمُ اسْلَمَ فَلَا يَكُونُ إِمَامٌ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ: لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ.</p>	<p>فِرَاتٌ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عِيْسَى بْنِ زَكَرِيَّا مُعْتَمِدًا عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) قَالَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ دَعَا رَبَّهُ فَقَالَ « رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ » فَتَأَلَّتْ دَعْوَتُهُ النَّبِيِّ (ص) فَأَكْرَمَهُ اللَّهُ بِالنَّبُوَّةِ وَتَأَلَّتْ دَعْوَتُهُ عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) فَاخْتَصَّهُ اللَّهُ بِالْإِمَامَةِ وَالْوَصَايَةِ وَقَالَ اللَّهُ يَا إِبْرَاهِيمُ « إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا » قَالَ إِبْرَاهِيمُ « وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ » قَالَ الظَّالِمُ [ظالم] مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ وَلَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنَ الْقُرَيْشِ وَالْعَرَبِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُبْعَثَ النَّبِيُّ (ص) إِلَّا وَقَدْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَعَبَدَ الْأَصْنَامَ وَذَبَحَ لَهَا مَا خَلَا عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ (ع) فَإِنَّهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجْرِيَ عَلَيْهِ الْقَلَمُ اسْلَمَ فَلَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ إِمَامٌ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ: لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ .»</p>

همچنین، در تنویر المعباس من تفسیر ابن عباس فیروزآبادی (بی تا)، که انتساب آن به ابن عباس مورد

تردید قرار گرفته، آمده است:

فقال «وإذا ابتلى إبراهيم ربه بكلمات» أي أمره بعشر خصال خمس في الرأس وخمس في الجسد «فأتمهن» فعمل بمن ويقال وإذا ابتلى إبراهيم ربه بكلمات بكر كلمة دعا ربه بها في القرآن فأتمهن وفي بمن ويقال دعا بمن ثم قال له «إني جاعلك للناس إماما» خليفة يقتدى بك قال إبراهيم «ومن ذريتي» أي واجعل من ذريتي أيضا إماما يقتدى به قال الله «لا ينال عهدي» أي لا ينال عهدي إليك ووعدني إليك وكرمتي إليك ورحمتي «الظالمين»

من ذريتك ويقال أي لا أجعل إماما ظلما من ذريتك ويقال لا ينال عهدي الظالمين في الآخرة وأما في الدنيا فينالهم ثم أمر الخلق أن يقتدوا به. (فرات كوفی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱، ص ۱۸)

۲. تفسیر منسوب به ابوحمزه ثمالی (قرن دوم)

برخی علمای رجال و اصحاب معاجم و مفسران کتاب تفسیر را به ابوحمزه ثمالی نسبت داده‌اند (نک معرفت، ۱۳۷۸، ص ۵۷)، از جمله ابن ندیم در الفهرست، شهرستانی در تفسیر خود، مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار، ابن شهر آشوب در معالم العلماء. برخی همانند ابن شهر آشوب (۱۴۰۵ ق) در مناقب خود مطالبی از این تفسیر نقل نموده‌اند (ج ۳، ص ۲۷۶).

ابوحمزه ثمالی از علمای شیعی مذهب قرن دوم هجری قمری است و گفته شده که قرآن کریم را به سبک روایی تفسیر کرده است. طبق شواهد موجود، وی اهتمام وافر به آیاتی که در فضائل ائمه (ع) به‌ویژه حضرت علی (ع) نازل شده، دارد و اصرار بر بیان نظر ائمه (ع) به‌ویژه در مسائل و احکام فقهی دارد. ابوحمزه گاهی در تفسیر آیات وقایع تاریخی زمان خود را نیز ذکر می‌کند (نک معرفت، ۱۳۷۸، مقدمه).

از قرائن استفاده می‌شود که تفسیر ابوحمزه تا چهار قرن و نیم بعد از او موجود بوده، سپس مفقود شده است. محقق کنونی این اثر، باقی‌مانده آن تفسیر را به‌همراه مطالب مختلفی که دیگران از ابوحمزه نقل کرده‌اند بازسازی و جمع‌آوری نموده است. در کتاب تفسیر بازسازی‌شده ابوحمزه ثمالی، از مجموع ۱۱۴ سوره قرآن، ۷۸ سوره در حدود ۳۶۳ آیه را مورد تفسیر قرار گرفته است (برای اطلاع بیشتر، نک معرفت، ۱۳۷۸، فهرست و مقدمه). در این کتاب موجود، تفسیری از آیه ابتلا ی ابراهیم (ع) وجود ندارد و هیچ اشاره‌ای به آیه ۱۲۴ سوره بقره و فرازهای آن درباره مسائل امامت برای آن موجود نیست.

۳. تفسیر منسوب به مقاتل بن سلیمان (قرن دوم)

چون در نوشته‌های منسوب به مقاتل بن سلیمان تصریحی به مذهب وی وجود ندارد، در مذهب وی اختلاف است (نک ناوشکی، ۱۳۸۹، ص ۶۴). برخی مقاتل بن سلیمان را شیعه امامی دانسته و جمعی او را شیعه زیدی دانسته‌اند (نک طوسی، ۱۴۱۵ ق، ص ۲۹۰)؛ هرچند در سیاست، او را زیدی مذهب می‌دانند و ابن ندیم (بی‌تا) به تشیع وی تصریح دارد و نشانه تشیع او را تفضیل امام علی (ع) بر سایر صحابه می‌داند (ص ۳۶). در هر صورت، جدا از این که به باور رجالیون شیعه، وی از اصحاب امامان شیعه بوده است (طوسی، ۱۴۱۵ ق،

ص ۲۹۰) در تفسیر خود آیاتی را درباره حضرت امیر (ع) دانسته است (برای دیدن برخی از نمونه‌ها، نک ثعالبی، ۲۰۲۲ م، صص ۵۱-۱۱۲).

اکنون، با فرض مذهب تشیع وی، می‌توان گفت که او در تفسیر قرآن، هر جا که مرتبط با فضایل این خاندان می‌شد، از جاده انصاف منحرف نمی‌گردید. مثلاً، در ذیل آیه «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه: ۷۱) می‌گوید «یعنی اصحاب رسول الله (ص) منهم علی بن ابی‌طالب (ع)» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ ق، ج ۲، ص ۱۸۱) و این که نام حضرت علی (ع) را جدا از صحابه یادآور می‌شود دلیل بر اخلاص وی به ایشان است، که طبق روایات بسیاری هر جا در قرآن از مؤمنان یاد می‌شود، علی (ع) در رأس و سرور و مقصود نخستین می‌باشد (معرفت، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۱۴۸). وی در آیه ۷۱ سوره توبه و ۲۵ سوره انفال و خاتمه سوره انفال روایاتی را در مدح علی (ع) نقل می‌نماید. همچنین، او (۱۴۲۳ ق) در آیه ۵۵ و ۵۶ سوره مائده داستانی که علی (ع) انگشتر خود را در حال رکوع انفاق کرد از پیامبر (ص) نقل می‌کند (ج ۱، صص ۴۸۵-۴۸۶).

مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق)، در تفسیر آیه ۱۲۴ سوره بقره، آورده است: «وإذ ابتلی إبراهيم ربه بكلمات»، یعنی بذلك كل مسألة في القرآن مما سأل إبراهيم من قوله: 'رب اجعل هذا بلدا آمنا وارزق أهله من الثمرات' (ج ۱، ص ۷۶). جز این مورد، مطلب دیگری درباره آیه ابتلا و ارتباط دادن آن به امامت در تفسیر مقاتل وجود ندارد. همچنین، قابل توجه است که مقاتل در موضوع جانشینی پیامبر و اصل امامت، نظرات بسیار متفاوتی از امامیان پس از دوره آل‌بویه و شیعیان معاصر ما دارد (شایسته نژاد، ۱۳۸۷). بنابراین، بعید است که او آیه ابتلای ابراهیم را مرتبط با امامت می‌دانسته است.

۴. تفسیر منسوب به ابوالجارود (قرن دوم)

تفسیر ابوالجارود کتابی منتسب به امام باقر (ع) است که از طریق ابوالجارود زیاد بن منذر همدانی، تابعی زیدی‌مذهب (حلی، ۱۴۱۱ ق، ص ۲۲۳) از اصحاب امام باقر (ع) نقل شده است. برخی معتقدند او از غلات زیدیه بوده (معرفت، ۱۳۸۲، ص ۱۷۵)؛ برخی نیز معتقدند که ابوالجارود تفسیرش را قبل از گرایش به مذهب زیدیه نوشته و در زمان امام باقر (ع) عقیده صحیح داشته است (تهرانی، ۱۴۰۸ ق، ج ۴، ص ۲۵۱).

در کتاب موجود - که نسخه جمع‌آوری و بازسازی شده است - تفسیری از آیه ابتلای ابراهیم (ع) وجود ندارد و هیچ اشاره‌ای به آیه ۱۲۴ سوره بقره و فرازهای آن درباره امامت موجود نیست، هر چند در تفسیرش،

حدود ۳۸ روایت را گفته است که در باب علی (ع) و اهل بیت است؛ مثلاً، مقصود از حبل الله در آیه ۱۰۳ آل عمران علی (ع) است، کمال دین به پذیرش ولایت (مانده: ۳) است، جبرئیل از پیامبر (ص) خواسته که امت را از ولایت علی آگاه کند (مانده: ۶۷)، و مقصود از اذان در آیه ۳ توبه و شاهد در آیه ۷ سوره هود و امام مبین در آیه ۲۲ یاسین علی (ع) می باشد. بنابراین، می توان گفت که ابوالجارود، قائل به وجود نص بر امامت امام علی، حسن و حسین (ع) بوده است. هرچند اخبار متعددی که منسوب به ابوالجارود است و در منابع امامیه آمده فهمی یکسره متفاوت و مخالف با فهم امامیه در معنای اهل بیت (ع) دربردارد (جرار، ۱۳۸۴).

۵. تفسیر منسوب به تستری (قرن سوم)

تفسیر التستری اثر عرفانی از سهل بن عبدالله تستری، از ائمه صوفیه و اکابر متکلمین عصر خود است. قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین با استناد به گفته های او، قائل به تشیع او شده است. در این کتاب موجود است که بازسازی روایات تفسیر تستری است - تفسیری از آیه ابتلای ابراهیم (ع) وجود ندارد و در آن هیچ اشاره ای به آیه ۱۲۴ سوره بقره درباره امامت موجود نیست (تستری، ۱۴۲۳ ق).

۶. تفسیر الحبری (قرن سوم)

تفسیر الحبری - که در نسخه های خطی از آن با عناوین «تنزیل الآيات المنزله فی مناقب اهل البيت»، یا «ما نزل من القرآن فی علی بن ابی طالب (ع)»، یا «الآيات المنتزعه» نام برده شده - اثر ابوعبدالله حسین بن حکم بن مسلم کوفی حبری است. او مفسر، محدث و فقیه شیعی مسلک و زیدی مذهب بوده است (نک حبری، ۱۴۰۸ ق، مقدمه). این تفسیر روایی، از آنجا که آیاتی را که درباره امیرمؤمنان (ع) نازل شده جمع کرده، به نوعی کتابی کلامی است که البته، تنها به نقل روایات پرداخته و اظهارنظری از خود ارائه نکرده است.

در این کتاب، تفسیری از آیه ابتلای ابراهیم (ع) وجود ندارد و هیچ اشاره ای به آیه ۱۲۴ سوره بقره درباره امامت در آن موجود نیست، با اینکه از ۱۵۰ روایت کتاب، ۱۰۰ روایت آن مربوط به آیات نازل شده در حق اهل بیت (ع) است و ۳۰ روایت آن روایاتی است که متعلق به فضائل اهل بیت (ع) است (نک حبری، ۱۴۰۸ ق، ص ۴۶).

۷. تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی (قرن سوم)

تفسیر قمی اثری روایی منسوب به علی بن ابراهیم قمی (د ۳۰۷ ق)، فقیه و محدث نامی شیعه، معاصر امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) و از مشایخ و اساتید کلینی است. برخی در انتساب این کتاب به علی بن ابراهیم تشکیک کرده و آن را نپذیرفته‌اند (برای نمونه، نک تهرانی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴، ص ۳۰۲؛ معرفت، ۱۳۸۶، ص ۱۸۷؛ حسنی، ۱۴۲۷ ق، ص ۱۹۸). این کتاب از تفاسیر تأویلی به شمار می‌آید و تاویل در آن پر رنگ و زیاد است (نک قمی، بی تا، ج ۱، صص ۳۵ و ۲۰۳). بسیاری از آیات قرآن به فضائل اهل بیت (ع) یا ردائل دشمنان تفسیر شده، که معنای باطنی آیات به شمار می‌آیند. از ویژگی‌های این تفسیر دفاع از مکتب امامت و ولایت، ذکر فضائل اهل بیت (ع) و مثالب دشمنان در ذیل آیات است.

مطالب مرتبط با بحث این نوشتار، عبارت‌اند از:

واما قوله «وإذ ابتلى إبراهيم ربه بكلمات فاتمهن قال إني جاعلك للناس إماما» قال هو ما ابتلاه الله مما اراه في نومه بذبح ولده فاتها ابراهيم (ع) وعزم عليها وسلم فلما عزم وعمل بما امره الله قال الله تعالى «إني جاعلك للناس إماما» قال ابراهيم «ومن ذريتي» قال «لا ينال عهدي الظالمين» لا يكون بعهدى إمام ظالم ثم انزل عليه الحنيفة وهي الطهارة وهي عشرة اشياء خمسة في الرأس وخمسة في البدن فاما التي في الرأس فاخذ الشارب، واعفاء اللحي وطم الشعر والسواك والحلال واما التي في البدن فحلق الشعر من البدن والحتان وقلم الاظفار والغسل من الجنابة والطهور بالماء فهذه خمسة في البدن وهو الحنيفة الطهارة التي جاء بها ابراهيم فلم تنسخ إلى يوم القيامة وهو قوله «واتبع ملة ابراهيم حنيفا». (قمی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۵۹)

نیز در ذیل آیه دیگری آمده است:

قال: وحدثني ابي عن صفوان بن يحيى وحماد عن عبدالله بن المغيرة عن ابن سنان عن ابي عبدالله (ع) قال سألتناه عن صاحب الذبح، فقال: اسماعيل وروي عن رسول الله (ص) انه قال: أنا ابن الذبيحين يعني اسماعيل وعبدالله ابن عبدالمطلب فهذان الخبران عن الخاصة في الذبيح قد اختلفوا في اسحاق واسماعيل وعبدالله وقد روت العامة خبرين مختلفين في اسماعيل واسحاق فناده الله عزوجل «قد صدقت الرؤيا» الآية قال انه لما عزم ابراهيم على ذبح ابنه وسلم الامر لله قال الله «إني جاعلك للناس إماما» فقال ابراهيم «ومن ذريتي» فقال: «لا ينال عهدي الظالمين» أي لا يكون بعهدى إمام ظالم ثم ذكر عزوجل منته على موسى وهارون فقال: «ولقد مننا على موسى وهرون ونجيناهما وقومهما من الكرب العظيم - إلى قوله - أتدعون بعلا» قال: كان لهم صنم يسمونه بعلا وسأل

رجل أعرابيا عن ناقة واقفة فقال: لمن هذه الناقة؟ فقال الاعرابي: أنا بعلمها وسمي الرب بعلا. (قمي، ۱۴۱۱ ق،

ج ۲، ص ۲۲۶)

۸. تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) (قرن سوم و چهارم)

این تفسیر روایی منسوب به امام حسن عسکری (ع) شده است، ولی از گذشته، اصالت و وثاقت آن در بین علمای امامیه مورد بحث بوده است. ابن غضائری تفسیر را جعلی دانسته و جاعل آن را سهل بن احمد بن عبدالله دیباجی (د ۳۸۰ ق) معرفی کرده است (حلی، ۱۴۰۲ ق، صص ۲۵۶-۲۵۷). مطالب تفسیر را محمد بن قاسم استرآبادی خطیب، مشهور به مفسر جرجانی، و نیز برخی از آن را شیخ صدوق نقل کرده‌اند. برخی گفته‌اند اگر مفسر جرجانی یا شیخ صدوق خود تدوین‌کننده تفسیر نباشند، حداقل طبق قرائنی، احتمالاً شیخ صدوق تهذیب‌کننده این کتاب بوده است (برای اطلاع بیشتر، نک رضوی، ۱۳۷۵؛ عسکری، ۱۴۰۹ ق). اما در پژوهش‌های جدید مشخص شده است که این اثر از ناصر للحق اطروش، حاکم زیدی طبرستان، است (کاظم استادی، ۱۴۰۱ الف).

این تفسیر احادیثی مشتمل بر فضائل اهل بیت (ع) و مثالب دشمنان اهل بیت (ع) و بحث‌های متعددی درباره سیره نبوی، دارد. برخی آیات در این کتاب، تأویل شده و بیشتر تأویل‌ها درباره معجزات پیامبر (ص) و امامان (ع) است. همچنین، معنای شیعه، معنای رافضی، تقیه، فضایل برخی از صحابه (از جمله خباب بن ارت و عمار بن یاسر)، بخشی از موضوعاتی است که در حاشیه تفسیر آیات در این کتاب ذکر شده‌اند. برخی از نکات تفسیری، از جمله تفسیر شجره ممنوعه به شجره علم محمد (ص) و اهل بیت (ع)، نیز از اختصاصات این تفسیر است (رحمتی، ۱۳۹۳). در این کتاب، با اینکه متن این تفسیر تا پایان آیه ۲۸۲ سوره بقره را موجود دارد، اما تفسیری از آیه ابتلای ابراهیم (ع) وجود ندارد و هیچ اشاره‌ای به آیه ۱۲۴ سوره بقره درباره امامت در آن موجود نیست.

۹. تفسیر عیاشی (قرن چهارم)

تفسیر عیاشی، تفسیری روایی، اثر مفسر «مستبصر» (رضا استادی، ۱۳۷۱، ص ۳۶) شیعی محمد بن مسعود عیاش السلمی السمرقندی معروف به عیاشی (د ۳۲۰ ق) است. بر اساس مطالبی که از این تفسیر در آثار دوره‌های بعدی آمده احتمالاً در اصل شامل تمامی قرآن بوده است (نک مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۲۸)؛

اما آنچه اکنون در دسترس است از ابتدای سوره حمد تا آخر سوره کهف را دربردارد (نک عیاشی، ۱۳۸۰ ق، فهرست).

مؤلف همچون دیگر آثار تفسیری شیعی در این دوره روایاتی در باب فضائل اهل بیت (ع) و متالب دشمنان آنان دارد و در صدد ترویج اعتقادات و آموزه‌های امامیه است و به مسائل کلامی و فرقه‌های شیعی و غیرشیعی نیز پرداخته و روایاتی را در این باره آورده است (نک عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ص ۲).

عالمان رجالی و شرح‌حال‌نویسان شیعه و اهل سنت با اینکه عیاشی را ستوده و وی را از فقها، محدثان و بزرگان شیعه دانسته‌اند (نک ابن ندیم، بی تا، ص ۲۴۴؛ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۲)، اما گفته‌اند وی از افراد ضعیف، بسیار روایت می‌کرده است (برای نمونه، نک نجاشی، بی تا، ص ۳۵۰).

در این تفسیر، سه روایت مرتبط با آیه ابتلای ابراهیم (ع) آمده است:

۱. رواه بأسانید عن صفوان الجمال قال: كنا بمكة فجرى الحديث في قول الله «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ» قال: أتمهن بمحمد و علي و الأئمة من ولد علي ص، في قول الله «ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ». ثم قال: إِبْنِي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ: «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» قال: يا رب و يكون من ذرئتي ظالم قال: نعم فلان و فلان و من اتبعهم، قال: يا رب فعجل لمحمد و علي ما وعدتني فيهما، و عجل نصرك لهما و إليه أشار بقوله «وَ مَنْ يَرْغَبْ عَنِّي مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مِنْ سَفَهَةٍ نَفْسُهُ - وَ لَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا - وَ إِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ» فالللة الإمامة فلما أسكن ذريته بمكة قال: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ - غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» إلى قوله «مِنَ النَّمْرَاتِ مِنْ آمَنَ» فاستثنى من آمن خوفا أن يقول له لا- كما قال له في الدعوة الأولى «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» فلما قال الله: «وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمْتِعْهُ قَلِيلًا - ثُمَّ أَصْطَرَّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَ بئسَ المصيرُ» قال: يا رب و من الذين متعتهم قال: الذين كفروا بأبائي فلان و فلان و فلان.

۲. عن حريز عمن ذكره عن أبي جعفر (ع) في قول الله «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» أي لا يكون إماما ظلما.

۳. عن هشام بن الحكم عن أبي عبد الله (ع) في قول الله «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» قال: فقال: لو علم الله أن

اسما أفضل منه لسمانا به. (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ص ۵۷)

۱۰. تفسیر فرات (قرن چهارم)

تفسیر فرات کوفی تفسیری روایی اثر ابوالقاسم فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی (د ۳۵۲ ق) است که غالب احادیث آن از امامان (ع) و سپس صحابه و برخی تابعین است. این کتاب ۷۷۵ حدیث تفسیری قرآن کریم را در بر دارد و براساس ترتیب سوره‌ها تنظیم شده است (نک فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، فهرست). البته، فرات کوفی تنها آیاتی را آورده که به باور او ارتباطی با تعالیم و اعتقادات شیعی داشته و در شأن اهل بیت (ع) بوده‌اند؛ یعنی، تنها آن دسته از آیات تفسیر شده‌اند که روایت یا روایاتی در شأن نزول آنها در دست بوده است. وی روایات را بنابر همین میزان «تفسیر، تاویل قریب یا بعید» می‌کند (نک زنجانی اصل، ۱۳۹۳، ج ۱، ص ۳۷۱۶).

در این که فرات کوفی شیعه بوده است، اختلافی نیست، اما درباره امامی یا زیدی بودن او اختلافاتی میان پژوهشگران درگرفته است. برخی، با توجه به روایاتی که فرات از زیدیه نقل کرده و نیز عدم تصریح او به دوازده امام (ع) و وجود روایتی از زید بن علی در اختصاص عصمت به پنج تن آل عبا در این تفسیر، احتمال داده‌اند که فرات کوفی هنگام نوشتن تفسیر زیدی بوده است (نک فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، مقدمه، ص ۱۱). لاقلاً، گرایش فرات را به برخی اعتقادات زیدیه نمی‌توان از نظر دور داشت (موحدی‌محب، ۱۳۷۸).

فرات کوفی (۱۴۱۰ ق) ذیل آیه ۳۵ سوره ابراهیم (ع)، «رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ»، آورده است:

قَالَ حَدَّثَنَا فُرَاتُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْكُوفِيُّ مُعْنَعًا عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ وَ دَعَا رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ فَتَنَلْتُ دَعْوَتَهُ النَّبِيِّ ص فَأَكْرَمَهُ اللَّهُ بِالتُّبُوءِ وَ نَالَتُ دَعْوَتَهُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ (ع) فَاحْتَصَّهُ [فاستخسه] اللَّهُ بِالإِمَامَةِ وَ الوَصِيَّةِ. (ص ۲۲۱)

فُرَاتٌ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَيْسَى بْنِ زَكَرِيَّا مُعْنَعًا عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ (ع) قَالَ: إِنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ دَعَا رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ فَتَنَلْتُ دَعْوَتَهُ النَّبِيِّ ص فَأَكْرَمَهُ اللَّهُ بِالتُّبُوءِ وَ نَالَتُ دَعْوَتَهُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ع فَاحْتَصَّهُ [فاستخسه] اللَّهُ بِالإِمَامَةِ وَ الوَصَايَةِ وَ قَالَ اللَّهُ يَا إِبْرَاهِيمَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ إِبْرَاهِيمُ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ قَالَ الظَّالِمُ مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ وَ لَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنْ قُرَيْشٍ وَ الْعَرَبِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُبْعَثَ النَّبِيُّ ص إِلَّا وَ قَدْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ عَبَدَ الْأَصْنَامَ وَ ذَبَحَ لَهَا مَا خَلَا عَلِيٍّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ ع فَإِنَّهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجْرِيَ عَلَيْهِ الْقَلَمُ أَسْلَمَ فَلَا يَكُونُ إِمَامًا أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. (ص ۲۲۲)

جمع‌بندی تفاسیر کهن از نظر رویکرد نسبت به آیه ابتلا

برای بررسی آیه ابتلای ابراهیم (ع) و استنادات به آن در تفاسیر کهن شیعی، تفاسیر موجود تا قرن پنجم را، که ده عنوان هستند، جستجو نمودیم. چند عنوان منبع تفسیری هیچ مطلبی درباره آیه ۱۲۴ بقره یا ذیل آیه ابتلا نداشتند مانند تفسیر منسوب به ابوحمزه ثمالی (قرن دوم)، تفسیر منسوب به ابوالجارود (قرن دوم)، تفسیر منسوب به تستری (قرن سوم)، تفسیر الحبری (قرن سوم)، تفسیر ناصر اطروش یا تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) (قرن سوم یا چهارم). چند منبع تفسیری دیگر، مطالبی ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع) داشتند، ولی استشهاد و استناد مشخص و روشنی درباره امامت نداشتند و تنها به توضیح بخشی از این آیه پرداخته‌اند. این تفاسیر عبارت‌اند از: تفسیر منسوب به ابن عباس (قرن اول) (نک قطب راوندی، ۱۴۰۵، ج ۱، ص ۲۸۰؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۷۸)، تفسیر منسوب به مقاتل بن سلیمان (قرن دوم) (نک مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۷۶)، تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی (قرن سوم) (قمی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۵۹، ج ۲، ص ۲۲۶).

بنابراین، با بررسی تفاسیر کهن شیعی و مستندات این تفاسیر، روشن می‌شود که متقدمان شیعه حداقل تا قرن چهارم، آیه ابتلای ابراهیم (ع) را دلیل اثبات وجود امامت نگرفته‌اند و به آن در این باره استشهاد نکرده‌اند، یعنی تفاسیری همچون تفسیر منسوب به ابن عباس (قرن اول)، تفسیر منسوب به ابوحمزه ثمالی (قرن دوم)، تفسیر منسوب به مقاتل بن سلیمان (قرن دوم)، تفسیر منسوب به ابوالجارود (قرن دوم)، تفسیر منسوب به تستری (قرن سوم)، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) (قرن سوم)، تفسیر الحبری (قرن سوم)، تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی (قرن سوم).

این تفاسیر کهن تفاسیر روایی شیعه هستند که به امامت و استنادات برای آن نیز توجه داشته‌اند. حتی برخی از آنها مشتمل بر فضائل اهل بیت (ع) و مثالب دشمنان اهل بیت (ع) هستند. از سوی دیگر، غالب این تفاسیر برخی آیات را تأویل نموده‌اند و بیشتر تأویل‌های ایشان درباره معجزات پیامبر (ص) و امامان (ع) می‌باشند. همچنین، در برخی از این تفاسیر، به معنای شیعه، معنای رافضی، تقیه، فضایل صحابه و نیز تفاسیر خاص شیعی از آیات قرآن پرداخته شده است، اما در این منابع به آیه ابتلای ابراهیم به‌عنوان استدلال و استنادی

درباره اصل وجود امامت و امامت حضرت علی (ع) پرداخته نشده است. گویی که در این آثار این آیه و تفسیر آن را دال بر مسئله امامت نمی دانسته اند.

اما، وقتی به قرن چهارم هجری می رسیم، در دو تفسیر، یعنی تفسیر عیاشی و تفسیر فرات؛ به مطالبی مرتبط با امامت ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع) بر می خوریم که عبارت اند از:

(۱) كنا بمكة فجرى الحديث في قول الله «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ» قال: أتمهن بمحمد و علي و الأئمة من ولد علي (ص)، في قول الله «ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ». ثم قال: إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ: «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَبَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» قال: يا رب و يكون من ذريتي ظالم قال: نعم فلان و فلان و من اتبعهم، قال: يا رب فعجل لمحمد و علي ما وعدتني فيهما، و عجل نصرک لهما و إليه أشار بقوله «وَ مَنْ يَرْعُبْ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ إِلَّا مِنْ سَفَهٍ نَفْسَهُ - وَ لَقَدْ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا - وَ إِنَّهُ فِي الآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ» فالله الإمامة فلما أسكن ذريته بمكة قال: «رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ - غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ» إلى قوله «مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ» فاستثنى من آمن يقول له لا - كما قال له في الدعوة الأولى «وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَبَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» فلما قال الله: «وَ مَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا - ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَ يَتَسَاءَلُونَ» قال: يا رب و من الذين متعتهم قال: الذين كفروا بأبياتي فلان و فلان و فلان. (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ص ۵۷)

(۲) إِنَّ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ اللَّهِ دَعَا رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا وَ اجْنُبْنِي وَ بَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ فَتَأَلَّتْ دَعْوَتُهُ النَّبِيِّ ص فَأَكْرَمَهُ اللَّهُ بِالنُّبُوَّةِ وَ تَأَلَّتْ دَعْوَتُهُ عَلَيَّ بِنِ أَبِي طَالِبٍ ع فَأَخْتَصَّهُ [فاستخصه] اللَّهُ بِالْإِمَامَةِ وَ الْوَصَايَةِ وَ قَالَ اللَّهُ يَا إِبْرَاهِيمَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ إِبْرَاهِيمُ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَبَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ قَالَ الظَّالِمُ مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ وَ لَمْ يَبْقَ أَحَدٌ مِنْ قُرَيْشٍ وَ الْعَرَبِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُبْعَثَ النَّبِيُّ ص إِلَّا وَ قَدْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ عَبَدَ الْأَصْنَامَ وَ ذَبَحَ لَهَا مَا خَلَا عَلَيَّ بِنِ أَبِي طَالِبٍ ع فَإِنَّهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَجْرِيَ عَلَيْهِ الْقَلَمُ أَسْلَمَ فَلَا يَكُونُ إِمَامًا أَشْرَكَ بِاللَّهِ وَ ذَبَحَ لِلْأَصْنَامِ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَالَ لَا يَبَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ. (فرات کوفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۲۲۲)

اکنون بسیار مهم است تا توجه نماییم که این دو منبع از قرن چهارم، در دوره شکل گیری حکومت و سلسله شیعی آل بویه، که بر بخش بزرگی از ایران و عراق و جزیره العرب تا مرزهای شمالی شام حاکم بودند، تألیف شده اند (برای اطلاع بیشتر، نک سجادی، ۱۳۶۹) که یکی از شاخصه های آثار این دوره تأویل گرایی

است (قبادی، ۱۳۸۶). جدا از این، معمولاً این منابع آکنده از روایات غلوآمیز درباره امامان (ع) هستند (نک پرویزی، ۱۳۹۸). بنابراین، وجود روایات تفسیر خاص از آیه ۱۲۴ بقره در این منابع، محل اشکال و نیازمند بررسی و راستی‌آزمایی ویژه است.

برای نمونه، حدود هفده روایت ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع) در کتاب‌های حدیثی شیعه وجود دارد که غالب این روایات بی‌ربط به امامت (با تعاریف خاص شیعی) هستند و سخنی در آن‌ها درباره اصل وجود امامت و نیز امامت عامه یا امامت خاصه نیامده است. تنها سه روایت مرتبط با این انگاره هستند که یکی از آنها در هدایة الکبریٰ خصیبی (د ۳۳۴/۳۴۶ ق) آمده است. سند خصیبی این گونه درج شده است:

وَ عَنْهُ قَالَ الْحُسَيْنُ بْنُ حَمْدَانَ الْخَصِيبِيُّ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ وَ عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِيَانِ عَنْ أَبِي شُعَيْبٍ مُحَمَّدِ بْنِ نُصَيْرٍ عَنِ ابْنِ الْفُرَاتِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُفَضَّلِ عَنِ الْمُفَضَّلِ بْنِ عُمَرَ قَالَ: سَأَلْتُ سَيِّدِي أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الْأَصَادِقَ (ع)، قَالَ: ... (نک خصیبی، ۱۳۷۷ ق، ج ۱، ص ۳۹۲)

جدا از افتادگی میان ابن فرات (درگذشته در حدود ۲۵۷ ق) تا محمد بن مفضل (درگذشته در حدود ۲۰۰ ق)، درباره سند روایت خصیبی می‌توان گفت که غالب راویان این سند از افراد مذموم و فاسدالمذهب هستند و اساساً شخص حسین بن حمدان خصیبی از رؤسای فرقه غلات منحرف نصیریه است (نجاشی، بی‌تا: ۶۷؛ همچنین، شبیری زنجانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۹۹۵).

نتیجه‌گیری

برای بررسی آیه ابتلای ابراهیم (ع) و استنادات به آن در تفاسیر کهن شیعی، تفاسیر موجود تا قرن پنجم را، که ده عنوان هستند، جستجو نمودیم. چند عنوان منبع تفسیری هیچ مطلبی درباره آیه ۱۲۴ بقره یا ذیل آیه ابتلا نداشتند. چند منبع تفسیری دیگر مطالبی ذیل آیه ابتلای ابراهیم (ع) داشتند، ولی استشهاد و استناد مشخص و روشنی درباره امامت نداشتند و تنها به توضیح بخشی از این آیه پرداخته‌اند. بنابراین، با بررسی تفاسیر کهن شیعی و مستندات این تفاسیر، روشن می‌شود که متقدمان شیعه حداقل تا قرن چهارم، آیه ابتلای ابراهیم (ع) را دلیل اثبات وجود مسئله امامت، نگرفته‌اند؛ و به آن در این باره استشهاد نکرده‌اند.

بنابراین، به نظر می‌رسد که مفسران شیعی متقدم به تحلیل آیات و کارکردهای آن در مسائل کلامی برای مسئله امامت خاصه، چندان روی نیاوردند. البته به نظر نمی‌رسد که آنها این رویکرد را نمی‌دانسته‌اند، بلکه

ظاهراً در آن دوره‌ها، این نوع تأویل و استفاده از آیات قرآن در مسئله امامت، به پرنگی دوره‌های بعد مطرح یا رایج نبوده است؛ و یا ممکن است این برداشت‌های خاص از آیات قرآن در دوره‌های بعدی ایجاد شده باشد به عبارت دیگر، مفسران امامی متقداً غالباً الزامی به تأویل آیات قرآن و تفسیر به رأی برای پشتیبانی از مبانی فکری-کلامی خود نمی‌دیدند و تفسیر صحیح و معتبر آیات قرآن را در استفاده از سخنان پیامبر (ص) و امامان خود می‌دانستند و تنها ایشان را شایسته تفسیر قرآن می‌دیدند و خود را فقط در جایگاه انتقال‌دهنده نظرات حضرات امامان و پیامبر (ص) قرار می‌دادند.

تعارض منافع

نویسنده هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دار الکتب العلمیة. امینی، عبدالحسین (بی تا). الغدیر. بی تا.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹ ق). مناقب آل ابی طالب. نشر علامه.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۴۰۵ ق). مناقب آل ابی طالب. دارالاضواء.
- ابن عباس. (۱۴۱۱ ق). صحیفه علی بن ابی طلحة عن ابن عباس فی التفسیر القرآن الکریم، (راشد عبدالمنعم رجال، محقق). مکتبة السنة.
- ابن عساکر، أبو القاسم علی. (۱۴۱۵ ق). تاریخ مدینة دمشق. دار الفکر.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (بی تا). الفهرست. تحقیق تجدد. بی تا.
- استادی، رضا. (۱۳۷۱). تفسیر عیاشی و مؤلف آن. کیهان اندیشه. ۷(۳۶)، ۴-۱۵.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۰). مجموعه مقالات درباره آیه ابتلائی ابراهیم (ع) و امامت. تولید و پخش کتاب ارزشمند.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۱ الف). بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری، علوم قرآن و حدیث، ۵۴(۱۰۹)، ۳۲-۹.
- استادی، کاظم. (۱۴۰۱ ب). مأخذشناسی توصیفی آثار جدید درباره آیه امامت ابراهیم (ع) (آیه ۱۲۴ سوره بقره). دانش‌ها و آموزه‌های قرآن و حدیث. ۵(۱۷)، ۸۳-۱۰۹.
- اسعدی، محمد. (۱۳۸۹). تبیین امامت قرآنی به مثابه مقامی مستقل از نبوت با تأکید بر آیه ابتلا. قرآن‌شناخت، ۳(۶)، ۱۹۳-۲۰۸.
- اسماعیلی، مهران؛ نبی‌الهی، ربابه. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر اثنی عشریه و زیدیه تا پایان دوره آل بویه. آئینه معرفت، ۱۸(۱)، ۶۳-۸۰.
- پرویزی، فرحناز، اکبرنژاد، مهدی؛ حسینی‌نیا، سید محمدرضا؛ و حاجی‌زاده، یدالله. (۱۳۹۸). واکاوی و نقد روایات غلوآمیز درباره امامان در دو تفسیر عیاشی و قمی. حدیث‌پژوهی، ۱۱(۲۲)، ۳۳۹-۳۶۰.
- <https://doi.org/10.22052/0.22.339>
- تستری، سهل بن عبد الله. (۱۴۲۳ ق). تفسیر التستری. دار الکتب العلمیة.
- تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۳ ق). الذریعة الی تصانیف الشیعة. دار الاضواء.

- تهرانی، آقابزرگ. (۱۴۰۸ ق). الذریعة الى تصانیف الشيعة. نشر اسماعیلیان.
- ثعالبی، محمود عبدالحسین عبد علی. (۲۰۲۲ م). الآیات النازلة بحق الإمام علی بن بی طالب علیه السّلام فی تفسیر مقاتل بن سلیمان. العلوم التربویة و النفسیة، ۱۴۹، ۵۱-۱۱۲.
- ثمالی، أبوحمزه. (۱۳۷۸). تفسیر (عبدالرزاق محمد حسین حرز الدین، محقق). دفتر نشر الهادی.
- جرار، ماهر. (۱۳۸۴). تفسیر ابوالجارود زیاد بن منذر: مقدمه ای در شناخت عقاید زیدیه (محمدکاظم رحمتی، مترجم). آینه پژوهش، ۹۵، ۱۵-۴۲.
- حبری، حسین بن حکم. (۱۴۰۸ ق). تفسیر الحبری (سید محمدرضا حسینی، محقق). مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- حبری، حسین بن حکم. (۱۴۳۳ ق). تفسیر الحبری (سید محمدرضا حسینی، محقق). مؤسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله. (۱۴۱۱ ق). شواهد التنزیل لقواعد التفضیل. چاپ محمودی.
- حسینی، هاشم معروف. (۱۴۲۷ ق). بین التصوف و التشیع. دار التعارف.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۰۲ ق). رجال العلامة الحلی (محمدصادق بحرالعلوم، محقق). الشریف الرضی المطبعة الحیدریة.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۱ ق). خلاصة الاقوال (محمدصادق بحرالعلوم، محقق). دار الذخائر.
- حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۳ ق). الباب الحادی عشر. مكتبة العلام.
- خان صنمی، شعبانعلی؛ و خان صنمی، فاطمه. (۱۳۹۳). تحلیل مفهوم امامت در آیه «ابتلی» از دیدگاه علامه طباطبایی. مطالعات تفسیری، ۱۹(۵)، ۸۷-۱۱۰.
- خصیبی، حسین بن حمدان. (۱۳۷۷ ق). الهدایة الكبرى. مؤسسة البلاغ.
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۴). آیه ابتلاى ابراهیم. کلام اسلامی. ۱۴(۵۴)، ۲۱-۳۴.
- رحمتی، محمدکاظم. (۱۳۹۳). ابن عباس. در غلامعلی حداد عادل (سروراستار)، دانشنامه جهان اسلام (ج ۷). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- رحمتی، محمدکاظم. (۱۳۹۳). تفسیر امام حسن عسکری. در غلامعلی حداد عادل (سروراستار)، دانشنامه جهان اسلام (ج ۷). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

رضایی هفتادر، حسن؛ صحرائی اردکانی، کمال؛ و محمدی نبی کندی، باب اله. (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی آیه ۱۲۴ سوره بقره از نگاه مفسران فریقین. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۷(۴)، ۱۵۴-۱۷۰.

<https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2885.1309>

رضوی، سعید. (۱۳۷۵). نگاهی به تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع). فصلنامه پژوهش‌های قرآنی. ۲ (۵) و ۶، ۳۱۲-۳۳۱.

زنجانی اصل، محمد. (۱۳۹۳). تفسیر فرات کوفی. در غلامعلی حداد عادل (سروراستار)، دانشنامه جهان اسلام (ج ۷). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

سجادی، صادق. (۱۳۶۹). آل بویه. در غلامعلی حداد عادل (سروراستار)، دانشنامه جهان اسلام (ج ۷). بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

سلقینی، عبدالله بن محمد. (۱۴۰۷ ق). حبرالامة عبدالله بن عباس و مدرسة في التفسير. بی‌نا.

شایسته‌نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). تفسیر مقاتل بن سلیمان و جایگاه آن. مطالعات قرآن و حدیث. ۲(۱)، ۹۵-۱۲۳.

شیرازی زنجانی، موسی. (بی‌تا). دروس خارج صوم. مرکز فقهی امام محمد باقر (ع).

صدر، سید موسی. (۱۳۸۶). درنگی در آیه امامت ابراهیم (ع). پژوهش‌های قرآنی. ۱۳(۴۹)، ۱۳۲-۱۴۷.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۹). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. دار احیاء التراث العربی.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. دار المعرفة.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۵ ق). رجال. تصحیح زنجانی. جامعه مدرسین.

طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷ ق). الفهرست. نشر الفقاهة.

عسکری، حسن بن علی. (۱۴۰۹ ق). التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری (محمدباقر ابطحی، محقق). مدرسه الامام المهدي.

علیزاده، نگین؛ مودب، سید رضا؛ و رحمان ستایش، کاظم. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی و تحلیلی آراء تفسیری علامه

معرفت و ابن‌عاشور ذیل آیه امامت. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۳(۲)، ۷-۲۲.

<https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2682.1269>

عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ ق). تفسیر العیاشی. المطبعة العلمية.

- فرات کوفی. (۱۴۱۰ ق). تفسیر فرات الکوفی (محمدکاظم، ویراستار). وزات الثقافة.
- فیروز آبادی، مجدالدین. (بی تا). تنویر المقباس من تفسیر ابن عباس. دار الکتب العلمیة.
- قبادی، مریم. (۱۳۸۶). نقد و تحلیل تفسیر فرات کوفی [پایان نامه دکتری منتشر نشده]. دانشگاه تربیت مدرس.
- قطب‌راوندی، سعید بن هبة الله. (۱۴۰۵ ق). فقه القرآن. کتابخانه آیت الله مرعشی.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۷۸ ق). تفسیر القمی (طیب موسوی جزائری، ویراستار). دار الکتب.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۱۱ ق). تفسیر القمی (طیب موسوی جزائری، ویراستار). دار السرور.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار. مؤسسة الوفاء.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۶). صیانة القرآن من التحریف. انتشارات التمهید.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۸). مقدمه تفسیر الثمالی. دفتر نشر الهادی.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹). تفسیر مفسران. التمهید.
- معرفت، محمد هادی. (۱۳۸۲). تاریخ قرآن. سمت.
- مقاتل بن سلیمان، مقاتل. (۱۴۲۳ ق). تفسیر مقاتل. دار إحياء التراث.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۰). تفسیر نمونه. دار الکتب الاسلامیة.
- موحدی‌محب، عبدالله. (۱۳۷۸)، نگاهی به تفسیر فرات کوفی، آینه پژوهش، ۱۰(۶)، ۳۳-۴۵.
- موسوی عاملی، شرف‌الدین سید عبدالحسین. (بی تا). المراجعات. شرکت چاپ و نشر بین الملل.
- ناوشکی، رسول. (۱۳۸۹). معرفی مقاتل بن سلیمان (صاحب تفسیر کبیر). مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، ۶(۲۱)، ۵۹-۷۰.
- نجاشی، احمد بن علی. (بی تا). اسماء مصنفی الشیعة. جامعه مدرسین.

References

- Alizadeh, N., Moadab, R., & Rahman Setayesh, K. (2017). A Comparative study of ma'refat and Ibn 'Ashour's exegetic views about the verse of Imamate. *Comparative Interpretation Research*, 3(2), 7-22. <https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2682.1269>. [In Persian].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

- Amini, A. H. (n.d.). *Al-Ghadeer*. N.P. [In Arabic].
- Asadi, M. (2011). Explanation of Quranic Imamate as a Position Distinct from Prophethood (with special focus on the Verse of Trial). *Qur'an Shinakht*, 3(2), 193-208. [In Persian].
- Askari, H. (1989). *Al-Tasfir al-mansub ila al-Imam Abi Muhammad al-Hasan b. Ali al-Askari* (M. B. Abtahi, Ed.). Madrasat al-Imam al-Mahdi. [In Arabic].
- Ayyashi, M. (1961). *Tafsir al-Ayyashi*. Al-Matbeat al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Esmaeili, M., & Nabiollahi, R. (2018). Comparative study of theological interpretation of Quranic verses on Imamate in Imamiyyah and Zaidiyyah Interpretations up to the end of Buyid Dynasty Era. *The Mirror of Knowledge*, 18(1), 63-80. [In Persian].
- Firoozabadi, M. D. (n.d.). *Tanwir al-miqbas min tafsir Ibn 'Abbas*. Dar al-Kutub al-ilmiiyyah. [In Arabic].
- Furat Kufi, F. (1990). *Tafsir Furat al-Kufi* (M. Kazim, Ed.). Wizarat al-Thaqafah. [In Arabic].
- Hasani, H. M. (2006). *Bayn al-Tasawwuf wa al-Tashayyu'*. Dar al-Taaruf. [In Arabic].
- Haskani, A. (1991). *Shawahid al-tanzil li-qawa'id al-tafdil*. Mahmoudi Press. [In Arabic].
- Hibari, H. (1988). *Tafsir al-Hibari* (M. R. Husayni Ed.). Muassasa-yi Aal al-Bayt (a.s.) li-Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Hibari, H. (2011). *Tafsir al-Hibari* (M. R. Husayni, Ed.). Musassasat Aal al-Bayt (as) li-Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Hilli, H. (1982). *Rijal al-'Allamah Hilli* (M. S. Bahrul Ulum, Ed.). Al-Sharif al-Radi al-Matbaat al-Haydariyyah. [In Arabic].
- Hilli, H. (1991). *Khulasat al-aqwal* (M. S. Bahrul Ulum, Ed.). Dar al-Dhakhaer. [In Arabic].
- Hilli, H. (1992). *Al-Bab al-hadi 'ashar*. Maktabat al-Allam. [In Arabic].
- Ibn Abbas, A. (1991). *Sahifat 'Ali b. Abi Talhah 'an Ibn 'Abbas fi tafsir al-Qur'an al-karim* (R. Abdulmunim Rijaaal, Ed.). Maktabat al-Sunnah. [In Arabic].
- Ibn Asakir, A. (1994). *Tarikh madinat Damishq*. Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Nadim, M. (n.d.). *Al-Fehrist*, revised edition. N.P. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashoub, M. (1960). *Manaqib Aal Abi Taleb*. Allamah Publications. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashoub, M. (1985). *Manaqib Aal Abi Taleb*. Dar al-Adwa. [In Arabic].
- Jarrar, M. (2005). Tafsir Abul Jarud Ziyad b. Manzar: muqaddame-yi dar shenakht-i 'aqaid-i Zaydiyyah (M. K. Rahmati, Trans.). *The Quarterly Journal Ayeneh-ye-Pazhoohesh*, 16(95), 15-42. [In Persian].
- Khansanami S., & Khansanami, F. (2014). Analyzing imamate concept in the verse of Ibtala, tried, from AllamehTabatabaie's viewpoint. *Motaleat-i Tafsiri*, 5(19), 87-110. [In Persian].

- Khusaybi, H. (1958). *Al-Hidayat al-kubra*. Muassasat al-Balagh. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-anwar*. Muassasat al-Wafa. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (2001). *Tafsir namunah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Marefat, M. H. (1999). *Muqaadame-yi tafsir al-Thumali*. Daftar-i Nashr-i al-Hadi. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2000). *Tafsir wa mufassiran*. Al-Tamhid. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2003). *Tarikh-i Qur'an*. Samt. [In Persian].
- Marefat, M. H. (2007). *Siyanat al-Qur'an min al-tahrif*. Al-Tamhid Publications. [In Arabic].
- Musawi Ameli, S. D. (n.d.). *Al-Muraji'at*. Sherkat-i Chaap va Nashr-i Beynol Milal. [In Arabic].
- Muvahhedi Muhib, A. (2000). Negahi be tafsir-i Furat Kufi. *The Quarterly Journal Ayeneh-ye-Pazhoohesh*, 10(60), 33-45. [In Persian].
- Najjashi, A. (n.d.). *Asma' musannifi al-Shi'ah*. Jamiat Modarresin. [In Arabic].
- Naveshki, R. (2010). Muarrefi-yi Muqatil b. Sulayman (sahib-i Tafsir Kabir). *Motaleat-e-Taghribi Mazaheb-e-Eslami*, 6(21), 59-71. [In Persian].
- Ostadi, K. (2021). *Majmu'a-yi maqalat dabare-yi aaye-yi ibtelaye Ibrahim (a.s.) va Imam*. Towlid va Pakhsh-i Kitab-i Arzeshmand. [In Persian].
- Ostadi, K. (2022b). Ma'khaz shenasi-yi towsifi-yi aathar-i jaded darbare-yi aaye-yi Imamati Ibrahim (a.s.) [verse 124 of the al-Baqarah Chapter]. *Daneshha va Amuzeha-yi Quran va Hadith*, 5(17), 83-109. [In Persian].
- Ostadi, K. (2023). Re-identifying the author of the commentary ascribed to Imam Hasan 'Askari (AS). *Quran and Hadith Studies*, 54(2), 9-32. <https://doi.org/10.22067/jquran.2022.77657.1336>. [In Persian].
- Ostadi, R. (1992). Tafsir 'Ayyashi va mu'allif-i aan. *Keyhan-i Andishe*, 7(36), 4-15. [In Persian].
- Parvizi, F., Akbarnejad, M., Hosayninia, S. M., & Hajizadeh, Y. (2020). Identifying and criticizing the exaggerated traditions about Imams (pbuh) in 'Ayyāshī and Qumī interpretations. *Hadith Research*, 11(2), 339-360. <https://doi.org/10.22052/0.22.339> [In Persian].
- Qabadi, M. (2007). *Naqd va tahlil-i Tafsir Furat Kufi* (unpublished doctoral thesis). Tarbiyat Modarres University. [In Persian].
- Qommi, A. (1959). *Tafsir al-Qummi* (T. Musavi Jazairi, Ed.). Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qommi, A. (1991). *Tafsir al-Qommi* (T. Musavi Jazaeiri, Ed.). Dar al-Surur. [In Arabic].
- Qutb Rawandi, S. (1985). *Fiqh al-Qur'an*. Ketabkhane-yi Ayatollah Marashi. [In Arabic].
- Rabbani Golpaygani, A. (2005). Aay-yi ibtela-yi Ibrahim. *Kalam Islami*, 14(54), 21-34. [In Persian].
- Rahmati, M. K. (2014). Ibn 'Abbas. In G. Haddad Adil (Ed.), *Encyclopedia of the world of Islam (vol. 7)*. Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].

- Rahmati, M. K. (2014). Tafsir Imam Hasan 'Askari. In G. Haddad Adil (Ed.), *Encyclopedia of the world of Islam (vol. 7)*. Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].
- Razavi, S. (1996). Negahi be tafsir-i mansub be Imam Hasan 'Askari (as). *Qur'anic Researches*, 2(5-6), 312-331. [In Persian].
- Rezaeihaftador, H., sahraeiardakani, K., & Mohammadinabikandi, B. (2018). Comparative study of verse 124 in Surah al-Baqarah from the view of Sunni and Shi'ite commentators. *Comparative Interpretation Research*, 4(1), 154-170. <https://doi.org/10.22091/PTT.2018.2885.1309> [In Persian].
- Şadr, S. M. (2007). A deliberation on the verse concerning the Imamate of Abraham (as) in the Qur'an. *Qur'anic Researches*, 13(49-50), 132-147. [In Persian].
- Sajjadi, S. (1990). Aal Buya. In G. Haddad Adil (Ed.), *Encyclopedia of the world of Islam (vol. 7)*. Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].
- Salqini, A. (1987). *Habr ul-umma 'Abdullah b. 'Abbas wa madrasat fi al-tafsir*. N.P. [In Arabic].
- Shayesteh Nezhad, A. (2009). Commentary of Muqatil Ibn Sulayman and its position. *Quran and Hadith Studies*, 2(1), 95-123. [In Persian].
- Shubayri Zanjani, M. (n.d.). *Durus kharij: sawm*. Markaz-i Fiqh-yi Imam Muhammad Baqir (as). [In Arabic].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Muqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1988). *Majma' al-bayan fi 'ulum al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (2000). *Majma' al-bayan fi 'ulum al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tehrani, M. M. (Agha Buzurg Tehrani). (1983). *Al-Dhari'ah ila tasanif al-Shi'ah*. Dar al-Adwa. [In Arabic].
- Tehrani, M. M. (Agha Buzurg Tehrani). (1988). *Al-Dhari'ah ila tasanif al-Shi'ah*. Ismailian Publications. [In Arabic].
- Thalabi, M. (2022). Al-Aayat al-nazilah bihaqq al-Imam 'Ali b. Abi Talib 'alayhis salam fi tafsir Muqatil b. Sulayman. *Al-Ulum al-Tarbawiyah wa al-Nafsiyyah*, 149, 51-112. [In Arabic].
- Thumali, A. H. (1999). *Tafsir al-Qur'an al-Karim* (A. M. H. Hirz al-Din, Ed.). Daftar-i Nashr-i al-Hadi. [In Arabic].
- Tusi, M. (1994). *Rijaal*. (Zanjani, Ed.). Jamiat Modarresin. [In Arabic].
- Tusi, M. (1996). *Al-Fehrist*. Al-Fiqahah Publications. [In Arabic].
- Tustari, S. (2002). *Tafsir al-Tustari*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Zanjani Asl, M. (2014). Tafsir Furat Kufi. In G. Haddad Adil (Ed.), *Encyclopedia of the world of Islam (vol. 7)*. Encyclopaedia Islamica Foundation. [In Persian].